«8D02307 – Қазақ филологиясы» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған Имангазина Меруерт Ануаровнаның «Коммуникацияның бейвербалды амалдарының вербалдануы мен аудармасының ерекшелігі (М. Әуезовтің «Абай жолы» романы бойынша)» тақырыбындағы диссертациясының

АҢДАТПАСЫ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Бейвербалды амалдар – кез келген халықтың қатысым мәдениетінде тілмен (сөйлеумен) қатар қолданылатын коммуникацияның басты бірлігі. Көркем мәтінде жазушы шығарманың эмоционалды-экспрессивтік реңін күшейтіп, оқиға желісін оқырманның көз алдына елестетіп, визуалды әсер тудыру үшін қолданатын бірден-бір тәсіл – кейіпкерлердің бейвербалды амалдарын вербалдап жеткізу.

Шығармадағы паралингвистикалық құралдар тек түпнұсқа мәтінде ғана емес, аударма мәтінде де қызметі мен қуатын жоғалтпауы аса маңызды. Бұл басқа халықтардың оқырман ретінде шығарманы қабылдауы мен бағалауына, шығарма мазмұнының толық ашылуына, автор идеясы мен прагматикасының дұрыс жетуіне және ең бастысы шығарманың «ұлттық», «халықтық» сипатын сақтауына тікелей әсер етеді. Тіларалық зерттеулердің бір бағыты аударма мәтіндерді нысанға алады. Осы орайда, зерттеу жұмысында бейвербалды амалдар мейлінше мол қамтылған әрі әлем әдебиетінің алтын қорына енген көркем туынды М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы назарға алынып отыр.

«Абай жолы» роман-эпопеясы әдебиеттану тұрғысынан М.Байтанаевтың «М.Әуезовтің «Абай жолы» романының көркемдік ерекшеліктері» зерттеу еңбегінде жеке қарастырылса, шығарма мәтінінің прагматикалық ерекшеліктері «Қазақ көркем проза мәтіндерінің прагматикалық әлеуеті» докторлық диссертациясында ішінара талданған, одан бөлек бірқатар магистрлік диссертациялар мен ғылыми мақалалар бар. Алайда «Абай жолы» роман-эпопеясындағы паралингвистикалық құралдар және олардың орыс тіліндегі аудармасы кешенді түрде қарастырылмаған.

Диссертацияның алғашқы тарауында бейвербалды амалдардың зерттелуі мен ғылыми аппараты талданса, екінші тарауда роман-эпопеядағы бейвербалды амалдардың вербалдану жолдары мен көркем мәтіндегі қызметі, ал үшінші тарауда аудармашы құзыреттілігінің аударма сапасына ықпалы назарға алынды. Сондай-ақ, зерттеудің өзектілігін аша түсу мақсатында «Абай жолы» романының ағылшын тіліне сатылай аудармасындағы лакуна құбылысы да жеке қарастырылды. Шығармадан жиналған екі мыңнан астам тілдік деректің негізінде паралингвизмдердің орыс тіліне аударылу тәсілдері нақты мысалдар арқылы анықталып, көркем мәтіндегі бейвербалды амалдарды аударудың қиындықтары аудармадағы

«симметрия» және «ассиметрия» бинарлы оппозициясының негізінде айқындалды.

Зерттеудің өзектілігі. Қазіргі жаһандану заманында Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлемде ұлттық тіл, ұлттық діл және ұлттық бірегейлікті сақтау ең маңызды мәселенің бірі болып отыр. Әсіресе, ақпараттық және жасанды интеллект технологияларының дамуы ғажап деңгейге жеткен төртінші революция ғасырында ұлттық құндылықтарды сақтау тіпті өзекті бола түсті. Ұлттық құндылықтардың таңбаланып, хатқа түскен үлгілерінің біршамасы жазба мәтінде – көркем шығармада көрініс тапқаны белгілі. Әр ұлт өз әдебиеті арқылы өзіне тән дүниетаным ерекшелігін, рухани және материалдық мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігін айқындайды. Ал ұлттық әдебиетті әлем тілдеріне аудару арқылы «ұлттық менін» әлемге танытады, таратады.

Адамзат әдебиетінің алтын қорына қосылған «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ халқын әлем кеңістігіне танытушы, дәріптеуші мәдени мұра саналады. Алайда «Абай жолы» романының тілдік құндылығы мен сол құндылықтың аудармадағы көрінісі жеке зерттеу нысаны ретінде терең қарастырылмаған. Романдағы ұлттық мінез-құлық пен таным бірегейлігін бейнелеп тұрған паралингвизмдер – шығарманың түпнұсқа мәтіні үшін ғана емес, аударма мәтінінде де маңызды коммуникативтік, танымдық және семантикалық жүкті арқалайтын құрылымдар. Параэлементтерді қолданудың әр халыққа тән қатысым моделі, мәдениеті мен жүйесі бар.

Шығарманың басқа шет тілдерге аударылуы тікелей орыс тілі арқылы жүзеге асқан. Тақырыптың өзектілігі де осы тұстан анық көрінеді. «Абай жолы» романының орыс тіліндегі аудармаларын салғастыра талдау арқылы роман-эпопеяның жалпы аудармаларының мәдени-тілдік құндылығы айқындалады. Көркем мәтіндегі бейвербалды амалдардың аударма тілдегі көрінісінің бұрмалануы шығарманың мағыналық дәлдігінің бұзылуына, көркемдік қуатының төмендеуі мен ұлт мәдениеті көріністерінің солғындауына ықпал етеді.

Тілдесімнің көмекші құралдарын аудармасымен салғастыра зерттеу тілдер мен мәдениеттердің бір-бірінен ерекшелігін айқын тануға жол ашады. Қазақ тілтанымында бейвербалды амалдарды бірнеше тіл материалы негізінде зерттеу, аудару ерекшеліктері мен қиындықтарын анықтау сынды мәселелер бұрын-соңды зерттеу нысанына алынбауы зерттеудің өзектілігін танытады. Бұдан бөлек, бейвербалды коммуникация саласы жаңа ғылыми жаңалықтармен толығып, паралингвизмдерді тану мен іріктеудің заманауи көзқарастары пайда болды. Мұндай байытылған жаңа білімдер тұрғысынан қазақ тіл білімінде зерттеу мен бағалау жұмыстарын жүргізу де жұмыстың өзектілігін көрсетеді.

Зерттеудің нысаны. «Абай жолы» роман-эпопеясының түпнұсқа және орыс тіліндегі аударма мәтіндеріндегі коммуникацияның бейвербалды амалдарының вербалды үлгілері.

Зерттеудің пәні. Коммуникацияның бейвербалды амалдары және олардың орыс тіліндегі аудармалары.

Зерттеудің мақсаты. Зерттеу жұмысы «Абай жолы» романының түпнұсқасындағы паралингвизмдердің вербалдану ерекшеліктеріне және олардың орыс тіліне аударылу сапасы, аударылу тәсілдері мен қиындықтарына талдау жасау арқылы қазақ халқына тән бейвербалды құралдардың танымдық, коммуникативтік және этикеттік ерекшеліктерін анықтауды, сондай-ақ «Абай жолы» роман-эпопеясының орыс тіліндегі аудармаларындағы қазақ ым-ишараларының мәдени-тілдік құндылығының сақталу деңгейін бағамдауды көздейді.

Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін мынандай нақты **міндеттер** орындалды:

- паралингвистиканың ғылыми аппаратына қатысты пікір қайшылықтарын саралай отырып, көркем мәтіндегі паралингвизмдерді сұрыптау критерийлерін теориялық негіздеу;
- бейвербалды амалдар арқылы көрінетін танымдық, мәдени ұғымдардың аударылуындағы ұлттық сипаттың сақталу деңгейін анықтау;
- халық санасы мен қатысым мәдениетінің тілдегі көрінісі саналатын бейвербалды амалдардың вербалдану тәсілдерін роман-эпопея материалы негізінде анықтау;
- шығарманың ағылшын тіліне орыс тілі арқылы жасалған екіншілік аудармасының лингво-мәдени құндылығын сараптау;
- бейвербалды құралдардың орыс тіліндегі аудармаларын талдай отырып, параэлементтердің әр халыққа тән қолданылу ерекшелігін, аудармаға кері әсерін тигізетін лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды көрсету.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі. Зерттеудің теориялық тұғыры ретінде:

- паралингвистиканың теориялық мәселелерін қарастырған шетелдік зерттеушілер И.Н. Горелов, Г.В. Колшанский, Г.Е. Крейдлин, Е.С. Никитина, Т.М. Николаева, А.А. Реформатский, А.Пиз, R.L. Birdwhistell, E.T. Hall еңбектері;
- отандық бейвербалды коммуникация мамандары Б.Қ. Момынова, С.Б. Бейсембаева, А.Д. Сейсенова, Ж.Нұрсұлтанқызы, С.Мағжан, М.П. Ешимов, В.Д. Нарожная, Ш.Зекенова т.б. еңбектері;
- паралингвизмдердің көркем мәтіндегі көрінісін зерттеген Е.Д. Боева, В.В. Ганина, И.А. Голованова, Е.А. Зуева, Ю.В. Иванова, О.В. Кобзева, Т.Л. Музычук, Н.В. Накашидзе, Я.В. Покровская, Е.А. Русина т.б. еңбектері;
- аударма теориясын зерттеген Дж.Кэтфорд А.Федоров, Ньюмарк, В.Н. Комиссаров Ж.Мунэн, О.Каде, К.Райс, Я.И.Рецкер, В.Н.Комиссаров, А.Д.Швейцердің, С.Талжанов, Ә.Сатыбалдиев, Ө.Айтбаев, А.Алдаш зерттеулері;

- коммуникация теориясының мамандары Дж. Остин, Дж. Серль, В.В. Богданов, В.В. Красных, ГГ. Почепцов, Н.И. Формановская, З.Темиргазина, Д.Әлкебаева т.б. зерттеу жұмыстары:

- тілдік бірліктердің мәдени аспектісі туралы Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Н.Уәли, Ж.Манкеева, З.Ахметжанова, Ғ.Әнес т.б. еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу әдістері. Зерттеуде сипаттамалы-семантикалық әдіс арқылы бейвербалды амалдардың мағыналары ашылды. Семантикалық-құрылымдық, компоненттік әдістер бейвербалды амалдарды вербалдау тәсілдерін анықтауға мүмкіндік берді. Коммуникативтік талдау негізінде параэлементтердің қатысым барысындағы рөлі көрсетілді. Бейвербалды амалдардың қазақ халқына тән лингвомәдени ерекшелігін анықтауда орыс тіліндегі баламалары назарға алынып салғастырмалы талдау әдісі, сипаттамалы әдіс, интерпретация әдісі қолданылды.

Зерттеудің дереккөздері. Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде қазақ халқының тұңғыш эпопеясы – М.Әуезовтің «Абай жолы» романының «Жазушы» баспасынан шыққан төрт томындағы паралингвизмдер, роман-эпопеяның орыс тіліндегі Л.Соболев жасаған бұрынғы аудармасы (1997, «Ана тілі» баспасы) мен А.Ким жасаған жаңа аудармасындағы (2012, «Жібек жолы» баспасы), сондай-ақ ішінара ағылшын тіліндегі Л.Наврозов аудармасындағы (1953, «Литературы на иностранных языках» баспасы) паралингвизмдердің аудармалары пайдаланылды. Барлығы 2000-нан астам тілдік қолданыс (қазақша және орысша үлгілер) жиналып, зерттеу материалы ретінде талдауға алынды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалықтары:

- зерттеу жұмысында «паралингвизм» термині жаңа мәнде жұмсалып, алғаш рет бейвербалды амалдардың көркем мәтіндегі вербалды үлгілерін атайтын ұғым ретінде қолданылды;

- зерттеу жұмысында туыс емес тілдердегі бейвербалды құралдардың вербалды үлгілері салғастырмалы аспектіде зерттеліп «транслатема» ретінде қарастырылды;

- қазақ қатысым мәдениетіндегі тілдесімнің көмекші құралдарының ұлттық ерекшелігі мен бірегейлігі, бейвербалды құралдарға жасырылған ұлттық аялық білім паралингвизмдерді орыс тіліне аудару процесін күрделендіретіні тілдік материал арқылы дәлелденді;

- шығармадағы паралингвизмдерді ағылшын тіліне орыс тілі арқылы аудару салдарынан екіншілік аударма мәтінде көлемді лакуналар пайда болып, бейвербалды амалдардың мәдени мәні солғындағаны анықталды;

- паралингвизмдердің аудармалары «симметрия» және «ассиметрия» бинарлы оппозициясы арқылы талданып, лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардың аударма сапасына әсері сарапталды.

Зерттеудің теориялық маңызы. Ұсынылып отырған зерттеу нәтижелері тіл білімінің жаңа бағыттарын тереңірек зерттеуге, пәнаралық ізденістерді кеңейтуге мүмкіндік беріп, қазақ халқының ым-ишараларын лингвомәдени және салғастырмалы аспектіде қарастыратын зерттеулерге теориялық-әдіснамалық негіз бола алады. Түпнұсқа және аударма мәтіндердегі тіл бірліктерін салғастырмалы талдау арқылы интерлингвистикалық зерттеу жасаудың маңызы мен тәсілін айқындап береді.

Зерттеудің практикалық құндылығы. Зерттеу нәтижелерін тіл біліміндегі паралингвистика, этнолингвистика секілді жаңа бағыттарды, лингвистикалық аударматану, коммуникация теориясы, мәдениетаралық коммуникация, лексикология, лексикография сынды негізгі және арнайы курстарды оқытуда қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

1. Паралингвистика – коммуникацияның бейвербалды амалдарын және олардың вербалды үлгілерін зерттейтін тіл білімінің жаңа бағыты, ал бейвербалды семиотика – коммуникацияның бейвербалды амалдарымен қатар басқа да қосымша ақпарат беретін семиотикалық таңбалар мен графикалық көріністерді назарға алатын ауқымды макросала.

2. Көркем мәтіндегі паралингвизмдер – вербалды хабарды толықтырып, нақтылайтын, ұлттық қатысым мәдениетінің бейвербалды құралдарын тілде бейнелейтін, мәтіндегі танымдық контекстті құрайтын, автордың индивидуалды дүниетанымынан, оқиғаға арқау болып отырған халықтың мәдени, әлеуметтік құндылықтар жүйесінен хабар беретін лексика-фразеологиялық құрылымдар.

3. Түпнұсқа мәтіндегі паралингвизмдердің мәдени, этикеттік және коммуникативтік сипатының аудармада толыққанды сақталмауы және жеткізілмеуі шығарманың мазмұндық, образдық-идеялық және прагматикалық тұтастығының бұзылуына әсер етеді.

4. Шығармадағы паралингвистикалық құралдарды аударуда нақтылау, функциялық аударма, сөз қосу және сөзбе-сөз аударма тәсілдері біршама ұтымды болса, мағынаны жалпылау және лакуна құбылысы салдарынан паралингвизмдердің контекстегі мәні бұрмаланып, мәдени мәні солғындайды.

5. «Абай жолы» романының орыс тіліндегі аудармасындағы бейвербалды амалдардың сәтсіз аударылуына лингвистикалық (лексикалық, грамматикалық және этномәдени ассиметрия) және экстралингвистикалық факторлар (аудармашының тілдік құзыреттілігінің төмендігі, аудармашының мәдени құзыреттілігінің төмендігі, жолма-жол аударманы пайдалануы, науқаншылдық және идеологиялық мәселелер) себеп болған.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Зерттеу жұмысы анықтамалар мен қысқартулардан, кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.